

A kötetben Láng Eszter a holokauszthoz való időtlen kapcsolódást fogalmazza meg, nevek és történetek, tulajdonságok, cselekmények felsorakoztatásával, élettörténet-töredékekkel. A nevek és a hozzájuk tartozó apró, szűk történetek mind a szövegképeknél, mind a versekben egységgé komponáltak. A kimondás és kifejezés, a néven nevezés gesztusa válik a kötet egyik alapvető elemévé. Láng kiemelten egy konkrét család élettörténetét mutatja be, fennmaradó és fenntartott emlékezetükkel együtt.

Láng egyik koncepciója a megemlékezés és megemlékeztetés, a nevek és élettörténetek felvázolásával az emberek cselekményeinek, tulajdonságainak, és életének a megörökítése. A haiku alkalmazásával a rövid (élet)képek, mint pillanatfelvételek, szöveg-fényképek is megjelennek, az időtlenségbe zárta. Láng saját megfogalmazásában a kötetben szereplő haikuk „szöveg-szőnyeg”¹-gé válnak. A képeken a sorok egymásba folynak, ismétlődnek, egy-egy szó vehető csak ki, amelyeknek jel és jelölő értéke,² szerepe adódik, a köteten végighúzó holokauszt fókuszában. A szövegek tengelyében az identitás, anonimitás és a nevek néhai személyekhez rendelve jelennek meg. A költő fenntartja az irodalom és a történelem kettősségét, valamint közli, hogy egyik barátja családjának a történetét alkalmazta a versszövegek megkomponálásához.³ A szövegek összeolvasása megteremti a fragmentumok és részletek közötti egységet, és lehetővé teszi az élettörténetek kirajzolódását. Lángnál az objektivitás tudatos, stílusában a letisztultság esztétikáját mutatja meg. Az összeolvasás felsorolássá, a visszaemlékezés megemlékezéssé válik, a haikukban szereplő nevek és karakterek közösségbe, egységbe szerveződnek ezáltal.

A létezés és emlékezet keretében egyszerre benne rejlik a jelen, az emlékező jelene, valamint az egykor voltak, az egykor volt személyeknek a jelenléte, múltja. Ismétlődő, emlékező és emlékeztető sorai mellé Láng az elektrográfia (elektrografika) műfaját rendeli. A szövegsorokat, a visszaemlékezések részleteit szándékosan csonka, hiányos, a szövegcsonkolással, szövegrontással alkalmazott, többféle és többszörös hiánnyal feltüntetett formában közli, a haiku versi és az elektrográfia képszövegi kettősségében: „*sike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatb / sztrációs dolgozó volt alkalmazásban. Biztos jó / yuri fiunk részben ezért is lett Gyurka, mert / utcai üzletében volt kiszolgáló, az akkori ízl / zokás a halott hozzátartozó után nevet a / ntoskodnak, kiszámítják minden csele / k, Ferinek is volt egy unokaöccse, ak / pár hónappal előbb, mint a mi V / és ő is odaveszett. Mivel tetszett / tvér jó találkozására. De ők p / oltuk, hogy ez után a két h / 1944-ben*

1 Papp Gréta 2021: *Sorsok 17 szótagban*. Interjú Láng Eszterrel. Kulter, <https://www.kulter.hu/2021/09/lang-eszter-interju-sorsok-17-szotagban/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

2 A haikuk és a versszövegek redukciójához Borbély Szilárd Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című írásához csatolt gondolata illeszkedik: „Auschwitz tapasztalata olyan tapasztalat, amelyhez nem áll rendelkezésre sem nyelv, sem fogalomrendszer. (...) egy bizonyos nyelvi alak a maga összetettségében képes csupán közvetíteni valamit ebből a nyelv nélküli jelentésből.” Borbély Szilárd 2008: *Tűnődések és megfontolások a Kaddisról*. In: Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Budapest, 27. Borbély hasonlóképpen fogalmazza meg egy másik helyen a nyelv, nyelviség, nyelvi közvetítés egyik Lángra is érvényes modalitását, miszerint „az életünk és a körülöttünk lévő dolgok összessége – nem valóságos, nem realitás, hanem szimbólumoknak és allegóriáknak a rendszereként leírható jelképek sokasága, sorozata (...) A Halotti Pompában úgy van jelen a játék, hogy különböző szimbólumok, allegóriák, jelképek mögött újabb jelentések húzódnak.” Borbély Szilárd 2008: *Ráérő idő. Beszélgetés Molnár Csabával*. In: Borbély Szilárd: *Egy gyilkosság mellékszálai*. Budapest, 161–178.

3 Papp 2021.

Klári és Péterk / nevezve.pám következő / d elpusztult, egy se / s férfi, az Újszeged / oltak, és Péterke / dolgozó volt al / án nem is is / Klári a Linó / egymást / kiszol / íz / ki ” (22).

Ez a szöveg egy másik helyen is olvasható, ahol jobban rekonstruált, de nem teljes (11). Láng több helyen ugyanazt a szöveget használja fel, és így a különböző helyeken fellelhető részek egymást kiegészítik, támogatják, segítik, hasonlóképpen, mint egy család vagy kisközösség tagjai, egymás kölcsönhatásában, egymás jelen(lét)ében, egymás életének részeként, majd pedig egymás hiányaként tételeződve. Ugyanennek a töredékes szövegnek egy másik módon töredékes verziója olvasható máshol: *„Erzsike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatban. A mi Gyuri / mert a zsidóknál szokás a halott hozzátartozó után nevet adni. És a fé / kaöccse, aki szintén Gyurka volt, és ő is odaveszett. Mivel tetszett is a n / ez után a két halott után lesz a Gyuri fiunk elnevezve. Apám következ / agas férfi, az Újszegedi Kendergyárban, mint adminisztrációs dolgozó / állásban. Felesége, Klári a Linóleumvállalat egyik Kárász utcai üzletében / ésnek megfelelő szép nő volt. igazi kispolgárok voltak, akik fontoskodó / kedetüket, minden mosolyukat. Született egy kisfiuk, Péterke, alig pár / zránk. Itt lett volna az alkalom (...)” (11).*

A teljes (hiánytalan) élettörténet a Centropa oldalán olvasható: *„Erzsike fia, Gyurka sajnos meghalt munkaszolgálatban. A mi Gyuri fiunk részben ezért is lett Gyurka, mert a zsidóknál szokás a halott hozzátartozó után nevet adni. És a férjemnek, Ferinek is volt egy unokaöccse, aki szintén Gyurka volt, és ő is odaveszett. Mivel tetszett is a név nekünk, úgy gondoltuk, hogy ez után a két halott után lesz a Gyuri fiunk elnevezve.”⁴*

127

Láng a szövegalkotási-műfaji technikához megmagyarázza a szövegalkotási technika hátterét, funkcióját, a történelem kivitelezésének, illetve az egyszerinek és megismételhetetlennek, valamint a megismételhetőnek és sokszorosíthatónak az alkotási módját (a természetes és a mesterséges azonosságának párhuzamát, paradoxonát, de nem abszurditását): *„Az elektrografiában a képalkotás az eszköz egyedi sajátosságain, más technikai lehetőséghez nem hasonlító jellemzőin alapszik, vagyis a technika szerepe túllép a közvetítő-reprodukciós vagy sokszorosító funkción. (...) Az eszköz használata ugyanis nem pótolja a tehetséget, képzettséget, vizuális kultúrát, a művészi invenciót, látni és komponálni tudást, az absztrakciós és szintetizáló képességet, műveltséget, a művészi felületképzést és képarchitektúra-teremtést, egyszóval: a saját grafikai nyelvezet, az egyedi művészi alkotás létrehozására való képességet.”⁵*

Láng minden személyhez kiemelt tulajdonságot rendel. Miről volt ismert az illető, mit csinált, hogyan élt, mihez értett. Az emlékezet mindenkit másként tart meg és mindenkiről más emlékszeletek maradnak fent, a jelenbe áthozottan. Egy „frissen sült almás pite” (1), egy munkaszolgálatban eltűnés (15) története és a hozzájuk kapcsolódó nevek, *„Hoffmann nagybácsi Horvai Istvánként lett / színházi bérlet” (10), „Scheiner Sámuel / aranyműves Szegeden / a Kárász utcán” (12), vagy „(...) Kráhl Irma / elveszett az időben / emléken fátyol” (13), mindannyian egymás és a holokausz szimbólumává válnak, és visszatükrözik egymás élethelyzetét. A költő lakást, szobát,*

4 Réz Judit 2007a: Interjú Szöllös Veronikával. Centropa Archívum. Zsidó élettörténetek a 20. századból. Budapest. <https://www.centropa.org/hu/biography/szollos-veronika> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

5 Láng Eszter 2021: Bevezetés az Elektrográfia című lapszámhoz. *Képirás*. Internetes folyóirat. <https://kepiras.com/2021/11/lang-eszter-bevezetes-az-elektrografia-cimu-lapszamhoz/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

részleteket hoz közel az olvasóhoz, megmutatja, hogyan él(het)tek ezek az emberek egykor, felelevenít és életre kelt: „*Szigeti Imre / le s föl járkált a szobában / Adyt szavalva*” (6). A kijelentő mód és a mozgásban lévő mozdulatsor, a jelenet felrajzolása, megközelítése fontos aspektus a felidézéstechnika terén. Sajátosan meghitt közeg ad teret a különféle tartozékoknak, tárgyaknak is, amelyek ezeknek az embereknek segítettek a mindennapokban, és most Láng Eszter is felhasználja, hogy ezt a közvetítést, életre keltést megtegye a saját tárgyán, eszközén, a könyvön keresztül. Szénási Miklós is megfogalmazza, hogy „*tárgyakkal teli az otthonunk, az életünk. Ott vannak a konyhában, a nappaliban, a pincében vagy éppen kertben. A polcon is, a többi könyv társaságában – mert a könyv is egy tárgy, bár nem kevesek számára sok máshoz képest kitüntetett jelentőséggel bír. (...) Van, akivel szó szerint a könyvek által vállalunk sorközösséget. Ha jó egy könyv, szinte én magam vagyok ott a lapokon, a szövegekben, amikor hátradőlök a kanapén – és eltűnik minden. Vagy kinyílik.*”⁶

Az olvasó egygyé válik ezekkel a személyekkel, történetekkel. A történetekben kibontakozik a család története, a genealógiai összefüggések sora is: „*Szóllós nagypapa / elvette Hoffmann Klárát, / és lett Vera anyád*” (19), majd a még közvetlenebb leágazás képe kerül közel az elbeszélésben, egészen közel kerülve a mához, „*Jehuda Árje / másnéven Lovász Ferenc / elvette anyád*” (30). Ez a kötet utolsó verse, a szülők után következő gyerekek, akik felnőttként, kortárs személyekként a mában létezve állnak közvetlen közelségben, szemben az olvasóval. Az ő élettörténeteiket közvetlen közletről megismerhetjük, szinte megérinthetjük, és ők is megérintenek. A kötet emlékezetkonceptiójában ezen a ponton a hús-vér jelen formálódik meg.

A szöveg irodalmi és vizuális egységének fontos ikonográfiai vagy szimbolikus vonása, tulajdonsága a fekete-fehérnek, a pozitív-negatívnak a kontrasztja. A betűk mérete, állása, fekvése, típusa a sokféleségre, a mozdulatlan konstrukcióban fellelhető mozgást, a lassuló és lelassuló idő elhelyezett méreteit és mértékeit jeleníti meg, a lapok terében. A haiku műfajának adottságában rövid szerkezetek képződnek. Láng megtalálja azt a megoldást, amely a közlés és a befogadás kiegyensúlyozottságát adja meg. Az élet tartama, időtartama, hossza vagy rövideje a haiku versformában tükröződik vissza. A képek pedig ehhez a tömörséghez rendelten állnak szabadon. A képek azonban többet és részletesebbet mondanak, mesélnek, beszélnek el, soraikban a maguk hiányában-többletében. A mondatok eleje és vége nem látszik, jelezve az űrt, tagoltságot, a kezdet és a vég, élet és halál egyszerre meglétét és hiányát is. A gép, az elektrografia, a másolatkészítés vagy a létrehozás módja szintén üzen. Az ember egyszeri, egyedi és világban való létezésének, helyének egyetlen térbeli és időbeli pontját jelöli meg. A gép másol, az ember megszületik és meghal. A gép(ezet) gyilkol. Egyszerűen kifejezett, egyszerűen (meg)élt életeknek az ábrázolásáról van szó, túlélők és áldozatok ábrázolásáról egyaránt, akiknek kötetbeli jelene objektív, meghatározott, kijelentő módban közölt. Ezt a cím – élni, ahogy – is kifejezi, tömör jelentéstartalmával. Kováts Borbála hangsúlyozza a megfelelő kellékek, a tárgy, a technika és az anyag felhasználásának kölcsönhatása kapcsán, hogy „*a művész felismerte az eszköz által nyújtott újszerű lehetőséget a világ és az ember eddig ismeretlen képének, sosem látott oldalainak feltárására. Az elektrografia a maga sajátos eszközeivel kezdte el feltérképezni a modern kor embere és a technika viszonyát is. Az új perspektívában a gép arca is megváltozott, a művész megszelídítette azt, sajátos, bensőséges kapcsolatot alakított ki vele. Nem a végzetet, hanem a továbblépés esélyét látta eszközében. (...)*”⁷ Ennek a kifinomult kölcsönviszonynak köszönhető, hogy a géppel, gépekkel és technikával egybekötött közlési mód immár nem egy elidegenedő és a rideg társadalmi fogyasztást, negatív értelemben vett monotonitást, vagy a semleges, funkcionális robotikában is megjelenő érzéketlen szerkezeteket és a gépies szerkesztést jelenti, hanem az ábrázolt élet-közeli megjelenítését, azt az intenciót, amelyet Láng érzékenyen használ, és aki számára a gép alkotótárs.

6 Szénási Miklós 2021: Írni, ahogy. *Alföld*, <https://alfoldonline.hu/2021/09/irni-ahogy/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

7 Kováts Borbála 2012: Az elektrografia és az elektrografia – Két fogalom természetrajza. *Arnolfini Szalon Esszéportál*, <http://szalon.arnolfini.hu/kovats-borbala-az-elektrografia-es-az-elektrografia/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

Láng ezekbe a szövegekbe építi bele a Dávid-csillagot, illetve többször a csúcsával lefelé álló háromszög-formát, amelyek egyszerre jelképezik a foglyok táborban viselt ruházatán a jelzést, valamint a Magén Dávid szimbolikáját. A háromszögekbe rendezett szavak, a formálódó szövegtettek, szövegek folyamatosan fedik egymást, és feltárnak egy újabbat. A borbélyi értelemben vett jelekké és szimbólumokká (is) alakulnak a nyelvi tömörség, nyelvi redukció által, kimozdulnak az én-történet (visszaemlékezés) hagyományos, szélesebben kibontott formai keretéből. Mindezzel pedig elfedik a jelentésüket, elfedik a jelentést magát. Ugyanakkor feltárják a töredezettségnek, az emlékezet töredékeinek, törmelékeinek a valóságát. Ezek a töredékek és törmelékek hordozzák az emberi elméhez hasonlóan az emlékezet morzsáit, vagy éppen kristálytisztán megmaradó, folyamatos vizualitását, a felidézés pontosságával. A Dávid-csillag alakzat olykor eltorzul, a háromszög-motívumok nem egyenletesen fedik egymást. Ez az elmozdulás-eltorzulás a csillag szabályosságát, szimmetrikusságát, egyenes vonalait, pontjait mozditja meg, mellyel együtt a holokausztra, a normálistól való eltérésre adott válasz is kialakul. A képszövegek (8, 22), és a háromszögekkel játszó szövegdimenziók megteremtése, a szövegsíkok játéka a térbeliség és időbeliség kettősségét is magukba foglalják. A képekbe formált szövegek, terek maguk is mutatnak térbeliséget. Néhány képben a betűk, sorok kialakítása perspektivikussá válik, benne a játék a végtelenből a végtelenbe tartó (vertikális és horizontális) irányt határozza meg, a térből kivágott, kiemelt egységként van jelen. A köré rendelt betűsík pedig mintha vízréteggént, vízközegként fogná, ölelné körbe ezt a térlapot, szöveglapot (6, 14, 17). Így alakul a kép és a szöveg egységessé, de a szövegek körül megjelenő üres tér, új kontrasztba kerül a megvalósulással, folytatóságossággal, a térben és időben megjelenő történelmi-történelmi, társadalmi-családi háttérrel, és szinte hirtelen szakad meg, ahogyan a bemutatott életek egy része is.

A Láng által felhasznált anyag Szöllős Veronika interjúján keresztül kerül közlésre. Fényképek, anyakönyvi kivonatok, más hozzátartozók jelennek meg az oldalon. Itt elevenedik meg a szó, a konkrét családtörténet és visszaemlékezés, valamint a Láng által közölt töredékek egy pontban találkozáskor kerülnek egymással kölcsönhatásba. A családi dokumentáció történelmi háttérrel biztosít, ahogyan valós helyszín a Szegeden ma is létező Kárász utca (12). Itt dolgozott Scheiner Sámuel, aki nevét Szöllős Samura változtatta. *„Kedves, barátságos ember volt hófehér hajával, mosolyra hajló, pirosas arcával. Foglalkozása aranyműves volt. Egykor Szeged főutcáján, a Kárász utcán volt a családnak ékszerüzlete, ami sajnos tönkrement.”*⁸ Ez az utca rövidebb távolságra esik a zsinagógától, nincs túl messze a két pont egymástól. Hasonló Szigeti Jakabné Reiniger Rozáliának, Veronika anyai dédanyjának, születési anyakönyvi kivonata, mint a Hódmezővásárhelyi Izraelita Hitközség Rabbisága által „választójogosultság igazolása céljából” kiállított dokumentuma.⁹ *„Ő volt a frissen sült almás pite, a csodás ebédek, a nyári esték felejthetetlen vacsorái a szalámis, körözöttes zsemelével, hónapos rettekkel. Ő a mesék a díványra heveredve ebéd után, a számlálhatatlan dal, máig is hallom (...).”*¹⁰ Hoffmann Lászlóné Szigeti Ilona Veronika anyai nagyanyja. *„Finom, hosszúkás, kreol arcú (...) asszony volt. (...) A szegedi zsidó iskola égisze alatt vezetett egy óvodát, (...) Háború után a szegedi városi iskolában tanított. (...) Nagyműveltségű, az emberekhez érzékenyen értő egyéniség volt (...).”* Férje, Hoffmann László, könyvszakértő volt Szegeden, a Városi Nyomdánál igazgató-főkönyvelő. Szöllős Veronika Szigeti Ferenc sorsát is elbeszéli: megölték. *„Feri bácsi már ott várt a kapu előtt. Megölelt, megcsókolt bennünket nagyon szeretően, és bevezetett az első sorban gondosan kiválasztott helyre. (...) 1945-ben a deportálásból megérkezve Pestre döbbenet hallottam a rémes hírt, hogy Feri bácsi milyen módon pusztult el: a nyilasok a Dunába lőtték. (...) S máig is foglalkoztat, hogy mit érezhetett Feri bácsi és a többiek, amikor puskatussal hajtották őket a Duna felé.”*¹¹ Horvai (Hoffmann) István színházi rendező *„Horvai István tanár*

8 Réz 2007.

9 Réz Judit 2007b: Szigeti Jakabné, szül. Reiniger Rozália születési anyakönyvének kivonata, Hódmezővásárhely, 1939. Centropa Archívum. Zsidó élettörténetek a 20. századból. <https://www.centropa.org/hu/photo/szigeti-jakabne-szul-reiniger-rozalia-szuletesi-anyakonyvenek-kivonata> (utolsó letöltés: 2024. január 10).

10 Uo.

11 Réz 2007.

úr, Szegedről jött fel Budapestre, hogy mint fiatal rendező, színpadra állítsa, az OMIKE Művészakciójának legújabb produkcióját, Molière Képzelt beteg című komédiáját, a Goldmark teremben. Március 19-én délelőtt, éppen az előadás főpróbáját tartották, amikor a bejárati ajtó függönye mögül néhány gépfegyveres német katona rontott be, és félbeszakítva a főpróbát, kikergette a Goldmark teremből a művészeket.”¹²

Láng Eszter „köszönetet mond a Centropának a kötetet díszítő elektrográfiák alapjául szolgáló élettörténeti szövegrészek rendelkezésére bocsátásáért”, melynek segítségével a valós történelmi, dokumentatív elemeket emeli be az egykor volt életekbe való bepillantással a kötetbe, és állít a kötetrel magával emléket, emlék-művet ezeknek a karaktereknek. Láng korondi születésű képzőművész, költő. A többek között Debrecenhez, a Vajdasághoz, Erdélyhez szorosan kötődő művész kötetét az az átmenet jellemzi és élteti, amely az emlékezetbe hozza, és az emlékezetben tartja meg az embereket, azok személyes jelein, jegyein, jellegzetességein, tulajdonságaiban vagy tárgyain keresztül. Láng az Elektrográfiai Társaság tagjaként közeli kapcsolatban áll a szó és a kép kettős műfajával, kifejezésmódjával, a szöveg és a szövegalkotás gépi-manuális együttműködésével. (Képző)művészetében a természet, a sokszínűség, a formák és a jellegek, a tárgyakból alkotott életek is megjelennek. Kollázsai, a kötetben szereplő képstruktúrákhoz hasonlóan, a szöveggel és a vizualitással alkotnak szoros, szerves egységet. A mintázat, az alak, a jel és az objektum kifinomult konstellációja jelenik meg a kötetben és a szerző képzőművészeti alkotásain egyaránt.

Hörcher Eszter

12 Hegedűs D. Géza 2013: Az OMIKE művészakció története, 1939–1944 – megnyitó beszéd. Magyar Színházi Társaság, <http://mszt.org/omike-muveszakcio-tortenete-1939-1944-megnyito-beszed/> (utolsó letöltés: 2024. január 10).